

U nu'ukulo'ob ku meyaj u ti'al bix kun meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik

Kúuchil ojéelaj yo'osal Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj yéetel u Páajtalilo'ob wíinik

Ts'íibo'ob/Xooko'ob: Karen Hudlet Vázquez yéetel Hannah Matthews yéetel u yaantaj Amanda Romero, Diana Figueroa, Marina Novaes y María Leoni yéetel xan oochelo'ob

**Boon oochel y diseño: Ricardo Castillo
Boon al: Andrea Estrada**

**U su'utul u ts'íibil kastlan t'aan ich maaya t'aan tumen
Guadalupe Chan yéetel Alberto Velázquez**

T'AAN

U káajbal..... 2

yáax ba'alo'ob..... 3

Noj t'aano'ob yéetel
Noj nu'ukbesajo'ob... 5

T'aano'ob jach unaj..... 8

Máaxo'ob táakpaja'ano'ob... 14

U nu'ukulo'ob ONU..... 16

U nu'ukulo'ob cuasi-judiciales... 21

U nu'ukulo'ob judiciales..... 28

Bix u kanantik ti' máako'ob ku
kanantik u páajtalilo'ob wíiniko'ob.... 31

Noj t'aan, Tu'ux yano'on bejla'e'..... 32

Le nu'ukula'

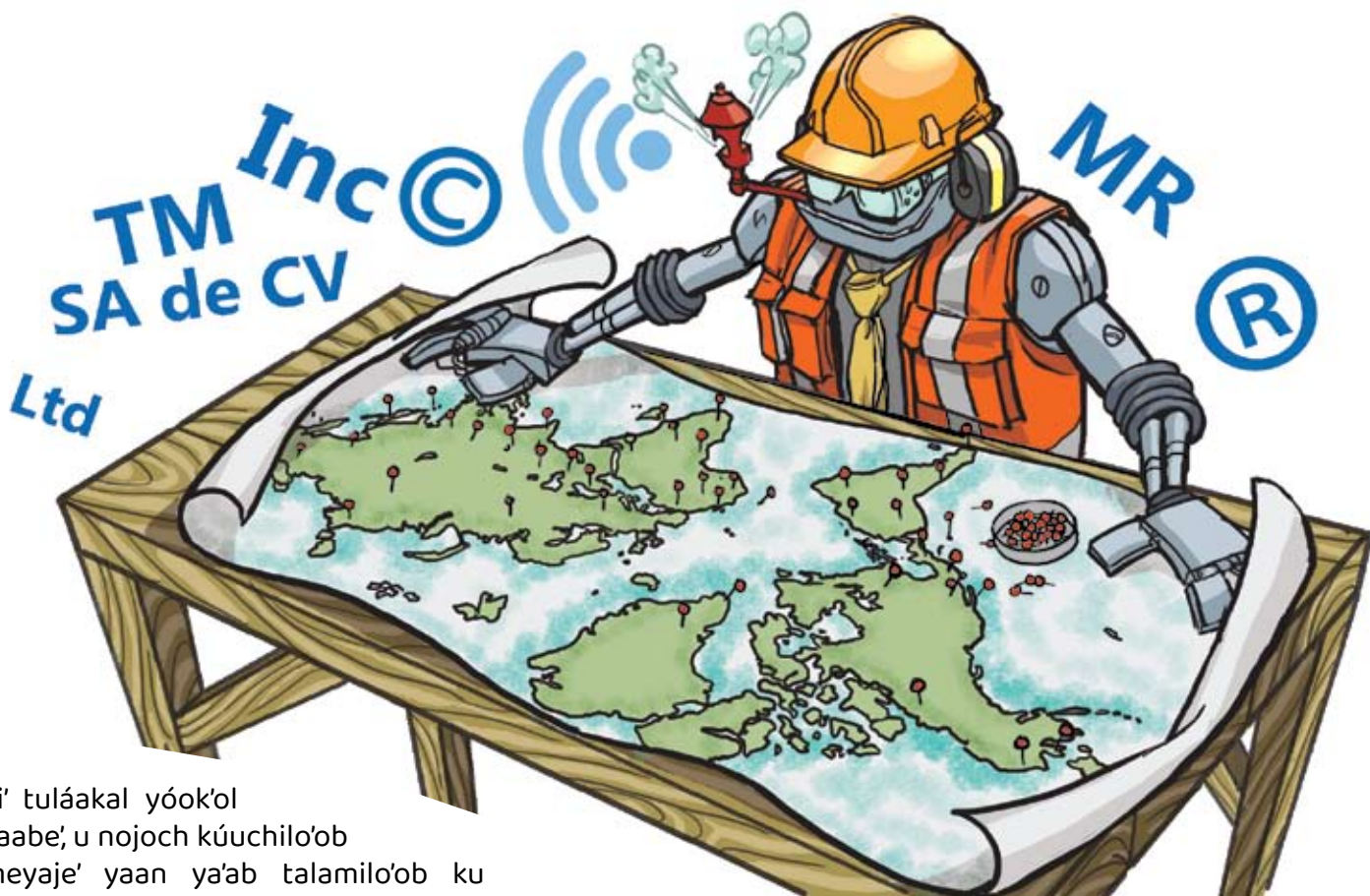

Le ts'íbo'oba' / le áanalte'a' u k'áat áantaj yéetel jejeláas nu'ukbesajo'ob yéetel tuukulo'ob u ti'al u su'utul ti' u láak' t'aan "Noj t'aano'ob yo'osal nojoch kúuchilo'ob koonol yéetel u páajtalilo'ob wíinik, yo'osal u ba'atelil k'áaxo'ob yéetel xan u yáanta'al mejen kaajo'ob ku peech' óolta'al wa ku talamkúunsa'al u páajtalilo'ob tumen nojoch kúuchilo'ob meyaj. Tek áantikbáaj yéetel le talamilo'ob ucha'antako'ob tu noj lu'umil América Latina tu'ux xan jejeláas mejen kaajo'ob beychaj u beetiko'ob jejeláas ba'alo'ob u ti'al u chan jets'iko'ob u loobinta'al yéetel u pech' óolta'al u páajtalilo'ob. Kexi' wa yéetel le ba'alo'oba' / talamilo'oba' ka' beeyak u yáantaj u ti'al u yila'al le jejeláas ba'alo'ob ku beeytal u beeta'al yéetel le nu'ukbesajo'ob u ti'al u utsil meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik yéetel xan ka ustil meyajta'ak le baalo'ob ku beeta'al u ti'al kalan yéetel jejeláas ba'alo'ob ts'o'ok u káajal u beeta'alo'.

Le áanalte'a' ku káajal yéetel nu'ukbesajo'ob u ti'al u ts'íibta'al junp'éeel talam yo'osal u páajtalilo'ob wíinik yo'osal nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel xan le ba'alo'ob ku beeytal u meyaj u ti'al ba'ax kun beetbil. Ken ts'o'okoke', k beetik junp'éeel ts'íib tu'ux k tsolik jejeláas ba'alo'ob wa kúuchilo'ob tu'ux je'el u beeytal u bin máak ti' le ba'ax k'aabeet ti'o'. Mina'an junp'éeel ts'íib wa nu'ukbesaj ku' tsolik jach bix je'el u beeytal u bin utsil ti'e' nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalil wíiniko'ob, ba'ale' yéetel le ba'alo'ob ojela'an yéetel k'ajóola'an yo'osal jejelás ba'alo'ob ku beeytal u meyajta'al ku yáantaj u ti'al u utsil beeta'al nu'ukbesajo'ob u ti'al ma' u sen yantal pech' óolal ti' le nojoch kúuchilo'ob meyajto'.

Yáax ba'alo'ob

Ti' tuláakal yóok'ol kaabe', u nojoch kúuchilo'ob meyaje' yaan ya'ab talamilo'ob ku taasiko'ob ti' u kuxtal kaajnáalo'ob, kaajo'ob yéetel xan ti' u páajtalilo'ob. Kex tumen u nojoch kúuchilo'ob meyaj ku yáantajo'ob yéetel ku ts'a'iko'ob meyaj ti' kaajnáalo'ob, áantajo'ob yéetel junp'íit taak'in u ti'al kuxtal, ya'ab u téenele' ku táasiko'ob ba'alo'ob k'aastak ti' u páajtalil wíinik yéetel ti' tuláakal ba'alo'ob ts'a'an to'on wey yóok'ol kaab. Je'ex tu noj lu'umilo'ob América Latina, le jejeláas meyajo'ob je'ex minería, gas, chúuk, petróleo, agronegocio, u xo'otol che'ob yéetel u láak' ba'alo'ob, meyajnaj bey junp'éel nu'ukul u ti'al u yantal taak'in ti' u láak' noj lu'umo'ob; ba'ale' ts'o'ok u jach loobintik u bak' paach yóok'ol kaab yéetel xan u loobintik u páajtalil wíiniko'ob ti' le kaajo'ob tu'ux ts'a'an le nojoch kúuchilo'ob meyajo' wa ti' le mejen kaajo'ob yaan naats' ti'obo'.

Yo'osal tumen u yáayan jejeláas múuch'o'ob u ti'al u beeytal u yiliko'ob yéetel u jets'iko'ob u meyaj le nojoch kúuchilo'ob meyajo', ku ye'esiko'ob jejeláas talamilo'ob je'ex u weekel ba'alo'ob ku loobinaj ti' u noj lu'umil [Argentina](#) yéetel [México](#), u jóok'saj Petróleo [Ecuador](#), u [loobintaál máakoób](#) ku kaláantiko'ob yéetel ku tokbesiko'ob yéetel le nojoch kúuchilo'ob nook' tu'ux ku meyaj paalal, ku beetik u ch'a'ajóolta'al yéetel u ye'es'al le senkech talamilo'ob yéetel loobo'ob ku beeta'al ti' u páajtalil wíinik yéetel ti' bak' paach. Le ya'ab talamilo'ob ti' u páajtalilo'ob wíinik ku beeta'al ti'ob tumeen u nojoch kúuchilo'ob meyajo' yéetel u talamkúunsiko'ob u sásasikunta'al u jaajil yo'osal bix u meyajo'ob yéetel le loobo'ob ku beetiko'ob ti' kaaj, ti' wíiniko'ob yéetel ti' bak' paach, tu beeto'ob u je'epajal junp'éel noj tsikbal yéetel tanxel noj lu'umo'ob u ti'al u yila'al bix je'el u beeytal u yantal junp'éel nu'ukbesajil u ti'al u meyaj yéetel u k'ajóolta'al tumen tuláakal tanxel noj lu'umo'ob.

Yáaxe' ts'íibta'ab jejeláas u láak' t'aano'ob jach unaj u éejenta'alo'ob, je'ex Código de Conducta para

Corporaciones Transnacionales ti' u ja'abil 1977 yéetel xan [Normas sobre las Responsabilidades de Corporaciones Transnacionales yéetel u láak' Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj yo'osal u Páajtalilo'ob Wíinik](#), ti'u ja'abil 2003, tsikbalta'an yéetel Naciones Unidas. Ba'ale' yo'osal bix u mejaj u nojoch jala'achilo'ob Norte Global yéetel Nojoch kúuchilo'ob koonol yano'ob táanxel lu'umo'obe' ma'beychaj u éejenta'ali'. Le o'olal túune' Naciones Unidase' tu tukulto'obe' unaj u yila'al yéetel u jach je'ets'el bix kun mejaj le nojoch kúuchilo'ob koonolo' u ti'al ma' u sen talamkúunsiko'ob yéetel u loobintiko'ob u páajtalilo'ob wíinik yéetel kaaj yéetel junp'éel u nu'ukbesajil [Principios Rectores sobre Empresas yéetel u Páajtalilo'ob Wíinik](#) ts'a'ab k'ajóoltbil ti' u ja'abil 2008, jaajkúunsa'ab ti' u ja'abil 2011. Kex tumen jach k'ajóolta'an táanxel lu'umo'ob, le noj t'aano'oba' ma' jach yaan u múuk' u ti'al u éejenta'al ma'alob, le o'olale' ka' tsikbalta'ab jach unaj u yantal u múuk' yéetel u chan yajil u ti'al u éejenta'al tumen le nojoch kúuchilo'ob meyajo'.

U tuukulil [Tratado Vinculante Internacional](#) jach talam u ti'al Nojoch Kúuchilo'ob meyaj yéetel u Páajtalilo'ob Wíinik tumen ku talamtal ti'a u ch'a' jolta'al tumen u láak' kúuchilo'ob yéetel jala'ach'o'ob. Ba'ale', u xma' p'atikubáaj kaaj yéetel kaajnáalo'ob ti' táanxel lu'umo'ob tu beetaj u beeytal tak ti' u ja'abil 2014, yéetel u jo'olinta'al tumen u jala'achil u noj lu'umil Ecuador yéetel u áantaj u noj lu'umil Sudáfrica, u ba'ate'el t'anta'al ONU junp'éel noj ba'al jach unaj u beeta'al, "Tratado Vinculante". Jejeláas jala'ach'o'ob ti' u noj lu'umil Europa u beetmajo'ob jejeláas noj t'aano'ob u ti'al u yila'al u ustil mejaj u nojoch kúuchilo'ob meyaj, yéetel a'alma'j t'aano'ob. Tak ti' le k'iino'oba' tu ba'ate'el t'anta'al u páajtalil noj t'aan ti' u noj lu'umil Unión Europea

Junp'éel jach noj t'aane' ku tsolik nu'ukbesajo'ob jach unaj u éejenta'al. Le nu'ukbesajo'obo' ku ya'aliko'ob jach unaj u éejenta'al tumen noj lu'um yéetel u beetiko'ob ba'ax ku tsolik. Wa ku utsil éejenta'ale', junp'éel jach noj t'aan yo'osal nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalil wíiniko'ob yaan u suutul junp'éel a'alma'j t'aan jach k'ajóola'an táanxel lu'umo'ob yéetel jach unaj u beeta'al ba'ax ku ya'alik.

Noj T'aano'ob yéetel Noj nu'ukbesajo'ob

Tí' le k'iino'oba' le noj t'aano'ob k'ajóola'ano'ob táanxel lu'umo'ob yo'osal nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik yéetel xan [Principios Rectores](#). Le noj t'aano'oba' ku ya'aliko'ob unaj "Kalan, Chínpolal yéetel Utskíinaj".

Pet lu'umo'obe' unaj u **kaláantiko'ob** u páajtalil wíiniko'ob yéetel ko'olelo'ob, u beetiko'ob u no'oja'an meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel le a'alma'j t'aano'obo', noj keeto'ob, yéetel xan ka'a meyajta'ak

Nojoch kúuchilo'ob meyaj'e unaju u **chiimpoltiko'ob** u páajtalilo'ob wíinik, yéetel t'aano'ob wa u nu'ukbesajo'ob yéetel xan u éejento'ob le ba'ax ken u beeto'obo' u tí'al u meyaj'o'ob tu beel, u yila'al bix u meyaj'o'ob yéetel wa ku loobintiko'ob u páajtalilo'ob wíinik, kex je'el bixak u nojchile' kúuchilo'ob meyaj'o'.

Pet lu'umo'ob yéetel nojoch kúuchilo'ob meyaj'e unaj u jets'iko'ob nu'ukulo'ob u tí'al u yuutskinta'al **k'askunajo'ob** beeta'an tí' bak' paach, máako'ob, ajmeyajo'ob, kaajo'ob, yéetel u éejenta'al noj ba'alo'ob u tí'al ma' u yúuchul loob, u yuutskinta'al yéetel u yáanta'al máaxo'ob ku máansiko'ob talamilo'ob.

Utí'al u meyajta'al Principios Rectores, beeta'ab tumen ONU Junmúuch' Meyaj j-k'ajóola'ano'ob yéetel x-k'ajóola'ano'ob, ku ya'aliko'obe'

lalaj noj lu'umo'obe' unaj u meyajtiko'ob junp'éel [Plan de Acción Nacional](#) (Plan Nacional de Acción, PNA), ka' beeyak u meyajtik nu'ukbesajo'ob ka' u ye'eso'ob yéetel ka' u jets'o'ob bix kun meyaj noj lu'um yéetel u noj t'aanilo'ob wa noj ba'alo'ob u tí'al u beetiko'ob u tsoolil le ba'ax ken u beeto'ob nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik. Le bix kun beetbil junp'éel noj meyaj wa Plan de Acción Nacional jach unaj u éejenta'al tumen tuláakale' keno' táakpajlo'. Yaan jejeláas bix le noj ba'alo'ob kun meyajbil beeta'ab ma'alobo', ba'ale' unaj xan u yojéelta'al xan tak tu'ux u naak.

Kalan, chínpolal yéetel ustkiinaj

U enfoque'il Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj yéetel u Páajtalilo'ob Wíinik yéetel xan U Principios Rectores ku ye'esiko'ob junp'éel noj paakat jach unaj u yila'al ka'éejenta'ak tumen Social Empresarial. U éejenta'al tumen Social Empresarial yo'osal Noj nu'ukbesajo'ob wa Principios Rectores yo'osal tumen ku síijil ti wa máax u táakpajal, síija'an ma' ichil u nu'ukbesajo'ob u páajtalilo'ob wíiniko'ob, tu'ux nojoch kúuchilo'ob meyaje' ku yéeyiko'ob bix ken u síiyob junts'e'ets'ek u taak'ino'ob tí' noj meyajo'ob. Junp'éel ba'al ku síijil tu puksi'ík'alo'ob u beetiko'ob, k'ajóola'an xan je'ex "Filantropía".

U enfoque'il Nojoch Kúuchilo'ob meyaj yéetel u Páajtalilo'ob Wíiniko'ob, síij ichil u Múuch'il u Páajtalilo'ob Wíinik ONU yéetel xan meyajta'an tumen Comisión Interamericana tí' u Páajtalilo'ob wíiniko'ob, ku noj a'alik tí' Nojoch Kúuchilo'ob meyaj jach unaj u chínpoltiko'ob tuláakal u páajtalilo'ob wíiniko'ob.

U páajtalilo'ob yéetel talamilo'ob

Principios Rectorese' ku ts'a'iko'ob u páajtalil u kaláanta'al yéetel u tokbesa'al k kúuchil yo'osal talamilo'ob. Ba'ale' unaj u na'ata'al tak tu'ux je'el u beeytal u náakal le meyaj yéetel le noj nu'ukbesajo'obo'

PÁAJTALILLO'OB

K'ajóolta'ano'ob
tuláakal tu'ux

Meyajnaja'ano'ob yéetel
jejeláas máaxo'ob
(wákp'éel ja'abo'ob)

Áanta'an tumen
jala'ach'ob, nojoch
kúuchilo'ob meyaj
yéetel tumen u láak'
múuch'o'ob

ku sáasikuntiko'ob ti'
nojoch kúuchilo'ob
meyaj bix ken o
meyaj yo'osal ma' u
talamkúusiko'ob u
páajtalilo'ob wíinik

Ku meyaj u ti'al tuláakal
nojoch kúuchilo'ob
meyaj yéetel ti' tuláakal
táanxel noj lu'umo'ob

Unaj u chímpolta'al
tuláakal u páajtalilo'ob
wíinik

U mina'antal u muuk

Ma' tu éejenta'al
ba'ax ku ya'ala'al

Ma' láak'inta'ano'ob
u ti'al u beeytal u
tak poolo'ob

Ma' tu
meyajtiko'ob
ba'ax jach unaj u
beetiko'ob ti' le noj
lu'umo'obo'

Ma' tu jach
éejentiko'ob
u meyaj ken
ts'o'okok lajunp'éel
ja'ab.

Ma' tu éejentiko'ob
tuláakal le a'almaaj
t'aano'obo' mix u
páajtalilo'ob wíinik

T'aano'ob jach unaj

Ba'axi, Bixij

Noj ba'alo'ob yo'osal u páajtalilo'ob wíinik (Noj t'aano'ob 17-21)

Ba'ax u k'áat u ya'al

Le bix kun meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj u ti'al ma' u loobintiko'ob yéetel ba'ax ken u ya'alo'ob yo'osal bix tu meyajtilo'ob talamilo'ob yo'osal u páajtalilo'ob wíinik.

Le bix kun meyajo' jach unaj xan u meyajtik tuláakal le ba'alo'ob kun yúuchul yéetel le talamilo'ob wa ba'alo'ob ku talamkúunsiko'ob u yúuchul noj ba'alo'ob ma' unaji'.

U LOOBINTA'AL U NOJ KÚUCHIL MEYAJO'OB YÉETEL U PÁAJTALILO'OB WÍINIKO'OB

KAXA'AN UNAJ U MEYAJTA'AL U TI'AL MA' U YUUCHUL U LÁAK' TALAMILO'OB

UNAJ U YE'ESA'AL YÉETEL U SÁASIKÚUNSA'AL

K'ÁATCHI' BUKÁAJ U LOOBINTA'AL YAAN TI' YÉETEL CHICHANKUUNSIK U LOOBINTA'AL

Noj meyaj (Noj t'aan 15)

Nojoch kúuchilo'ob meyaje' jach unaj u yantal ti'ob noj ba'alo'ob ka' u ye'es'o'ob:

- a) U noj yantal ti' nojoch kúuchilo'ob meyaj u jach chínpoltiko'ob u páajtalilo'ob wíinik;
- b) U beeta'al jach bix unaj u ti'al u páajtalilo'ob wíinik;
- c) Le bix kun beeytal u yutskíinta'al tuláakal le ba'alo'ob k'askúunta'ab wa ku talamkúusiko'ob u páajtalilo'ob wíinik.

U táakpajal u láak'o'ob

Tuláakal le ba'alo'ob ku takpáajlo'ob u ti'al u yúuchul utskíinaj yéetel u t'o'oxol le ba'alo'ob kun konbilo'. Le bix kun beetbil le meyajo'ob k'aabeet u ti'al u kaxanta'al, u páajtal yéetel u beeta'al jejeláas ba'alo'ob u ti'al u beeytal u ko'onol ba'alo'ob.

Noj ba'al

Le ba'ax beetik u noj ba'altal junp'éel nojoch kúuchil meyajo' leti'e jejeláas ba'alo'ob beetik u noj ba'altalo'. Je'ex le kúuchilo'ob ku beetik u páajtal u yantal utsil bisba'il:

- a) u páajtalil u ts'a'ik ba'alo'ob wa áantaj yo'osal yéetel ti' le nojoch kúuchilo'ob meyajo'.
- b) Ku k'amiko'ob ba'alo'ob ti' le Nojoch kúuchilo'ob meyajo' wa áantaj.

Ba'axi', Bixij

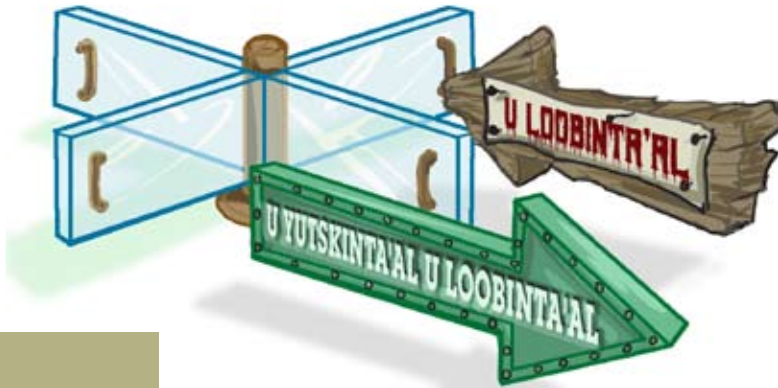
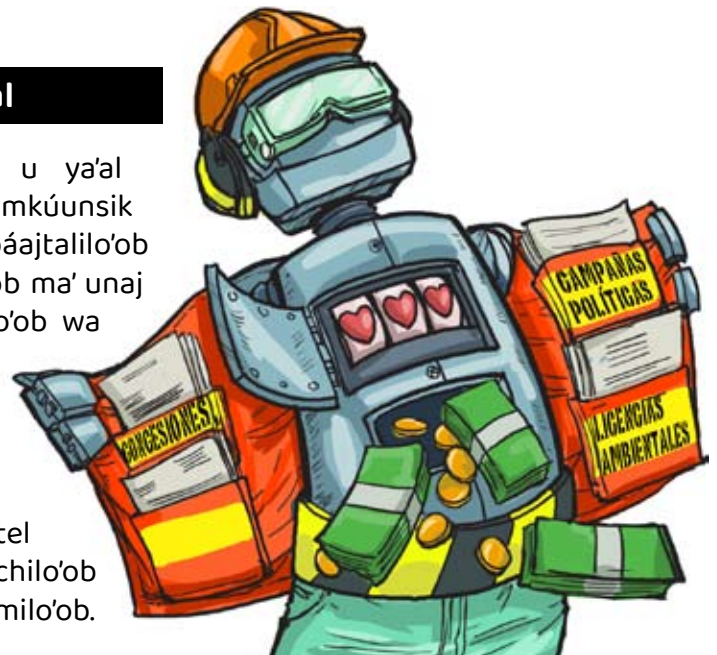
Ba'alo'ob ku talamkúunsajo'ob

U páajtalil u máan tu yiknáal noj kúuchiilo'ob

Ba'ax u k'áat u ya'al

Captura Corporativa u k'áat u ya'al jejeláas bix je'el u beeytal u talamkúunsik u páajtalilo'ob wíinik yéetel u páajtalilo'ob k bak' paach, ken u beet ba'alo'ob ma' unaj u beetik yéetel u láak' múuch'o'ob wa kúuchilo'ob.

U máan mantats' máako'ob ku meyajo'ob yéetel jala'ach'o'ob yéetel xan múuch'o'ob ti' noj nojoch kúuchilo'ob meyaj ku beetiko'ob u yantal talamilo'ob.

Utskiinaj

U beeta'al ba'alo'ob u ti'al u beeytal u beeta'al u yutsil áantaj ti' le máaxo'ob tu mansajo'ob talamilo'ob yéetel u páajtalilo'ob. Ku beeytal u k'áatiko'ob si'ipil, utskiinaj, bo'ol, yéetel u beeta'al u jaajkúunsal a'alma'j t'aano'ob, yéetel xan u kaláanta'al ma' u beeta'al loob yéetel u láak' ba'alo'ob.

U beeta'al no'ojan ba'alo'ob

U yantal noj ba'alo'ob yaan ba'al u yilo'ob yéetel keet u ti'al u beeytal u yantal ti'ob u páajtalil yutskiinaj. Le ba'alo'oba' yaan ba'al u yilo'ob yéetel u láak' múuch'ilo'ob je'ex Corte Interamericana yo'osal u Páajtalilo'ob wíinik, tu'ux je'el u beeytal u bin k'áatbil áantaj wa mina'an áantaj ti'ob táanxel tu'ux.

U láak' ba'alo'ob u ti'al u páajtalilo'ob kaaj

Ba'alo'ob jach unaj yéetel jach no'oja'an ka' beeta'ak. Je'el u beeytal kúuchilo'ob ku kaláantiko'ob kaaj, bix u meyajo'ob yéetel xan ka' u yilo'ob wa yaan talamilo'ob, yéetel u láak' kúuchilo'ob yo'osal u páajtalilo'ob kaaj.

Nu'ukbesajo'ob u ti'al tak poolal

U beeta'al ba'alo'ob ma' no'oja'ani' ku talamkúunsik bix u kuxtal'o'ob yo'osal bix u meyaj le nojoch kúuchilo'ob meyajo' yéetel xan ku beeytal u kaxtiko'ob bix ma' o loobinta'alo'ob wa u yantal talamilo'ob.

Mol ts'íib

Junp'éeel ma'alob ts'íib yo'osal péech' óolal yéetel yaayaj óolal yo'osal nojoch kúuchilo'ob meyaj ku yáantaj u t'íal k utsil kaxtik áantaj ti' le áanalte'a' wa le nu'ukula'. Weye' yaan u tsoolil ba'alo'ob u t'íal u beeta'al ts'íib yéetel k'áat chi'ob ku yáantajo'ob u t'íal u yojéelta'al ba'ax unaj. Ma' léeyli' jach séeb je'el u beeytal u kaxanta'al jach ba'ax unaje', ba'ale' unaj u meyajta'al ba'ax ku binetik yéetel le wíniko'ob ku beeytal u áantik'o'on yéetel ba'axo'ob ken k beetej.

1. T'aano'ob yo'osal le talamilo'ob yano'

K'a'ajsaj t'aan: ku béeytal chen junp'éeel talamil wa ya'ab talamilo'ob, u láak' ba'al wa u la' ba'alo'ob ku yúuchulo'ob.

1.1. Bix u yúuchul yéetel ba'ax ku yúuchul:
Bix u yúuchul yéetel ba'ax ku yúuchul: A'ala'ak ba'ax úuchij wa ba'ax t'aan u yúuchul (wa junp'éeel talamil mantats' ku yúuchul).

1.2. K'iino'ob:
Ba'ax k'iin ka'aj úuchij wa ka'a káajij (wa mantats' ku yúuchul).

1.3. Tu'uxi', kúuchil:
Tu'ux úuchij wa tu'ux ku yúuchul (wa mantats' ku yúuchule'- a'ala'ak, u k'aaba' kaaj, noj kaaj, noj lu'um yéetel u kúuchilil).

1.4. Máaxo'ob mu'uyajtik le talamilo'obo':
Jaytúule máaxo'ob ku máansiko'ob talamilo'ob, talamkúunsajo'ob. Jaytúule máako'ob je'el u beeytal u máansiko'ob talamilo'obo', máaxo'obi' (tso'olok bix le kaajo, wa chen juntúul wa máax).

FEBRERO						
Dom	Lun	Mar	Mie	Jue	Vie	Sab
31 ene	1	2 Vi Sabana al Puerto	3	4	5	6 Ti'ag Ba'f'ig al rio
7	8	9 Me otieten	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20

MARZO						
Dom	Lun	Mar	Mie	Jue	Vie	Sab
27	28	29	30	31	1 Después Don Chen	2
3	4	5 Me Sigueron	6	7	8	9
10	11 Me Interozon Congron	12	13	14 Me Harrozon	15	16
17	18	19	20	21	22	23

2. Máaxo'ob táakpaja'ano'ob

2.1 Nojoch kúuchilo'ob meyaj: A'ala'ak u k'aaba'e' nojoch kúuchilo'ob meyaj yaan ba'al u yilo'ob ti' le talamilo'ob yéetel wa ku talamkúunsik bak' paach.

2.2. Jala'acho'ob: Yaanchaj wáa jala'acho'ob wa yaan jala'acho'ob wa u láak' máako'ob ku táakpajlo'obi', wa beyo' a'ala'ak wa k'ajóola'an, yéetel ba'axo'ob u beetmajo'ob wa ba'ax ti' táakpaja'ano'ob.

2.3 U láak'o'ob: Wa ójela'an ba'ax u láak' ba'alo'ob yaan ba'al u yilo'ob yéetel le talamilo'obo', a'ala'ak máaxo'obi'(Je'ex múuch'o'ob ti' táanxel lu'umo'ob ku yáantajo'ob, yéetel u láak' kúuchilo'ob).

3. Ba'axo'ob u k'áato'ob ka' úuchuk

3.1 Tak ba'ax u k'áato'ob ka' úuchpajak: Ba'axo'ob u k'áato'ob ka' úuchuk yéetel mol ts'íib yéetel ba'ax kun beetbil.

3.2. Talamilo'ob: Ba'ax talamilo'ob talamkúunsiko'ob u páajtalil u yúuchul ba'ax u k'áato'ob

4. Ba'alo'ob kun beetbil u ti'al ma' u yúuchul talamilo'ob

4.1 T'aan wáa u tsikbal yéetel nojoch kúuchilo'ob meyaj tak yéel jala'acho'ob: Ts'ók wáa u yúuchul tsikbal yéetel nojoch kúuchilo'ob meyaj wa yéetel jala'acho'ob yo'osal le talamilo', wa beyo', bix úuchak u bin te'ax

4.2 T'aan wa tsikbal yéetel u láak' múch'o'ob: Ts'óok wáa u tsikbalta'al yéetel u láak' wíniko'ob wa múch'o'ob yo'osal le talamilo'. Wa beyo', máaxo'ob yéetel bix úuchak u bin te'ex.

4.3. Ba'alo'ob unaj u beeta'al: Beeta'an wa ba'alo'ob u t'íal u meyajta'al le talamilo' wa le ba'ax ku yúuchulo'. Wa beyo', a'ala'ak ba'ax beeta'abij, ba'ax talamilo'ob yáanchajij yéetel bix binik te'ex (Je'ex u múch' meyaj kaaj, u k'íitpesa'al t'í u láak' kúuchilil t'aano'ob)

4.4 Mol ts'íib: Ts'óok wáa u ts'a'abal kajóoltbil yéetel ts'íibo'ob, oochelo'ob wa táabsajo'ob yo'osal le talamilo'obo': Wa beyo', a'ala'ak ba'axi'.

5. Talamilo'ob, loobinajo'ob yéetel u láak' ba'alo'ob

5.1 Yaan wáa talamilo'ob wa loobinaj yo'osal le máaxo'ob ku takpoolo'obo', wa t'í u láak'o'ob ku meyajso'ob yo'osal áantaj t'íal le máaxo'ob ku máansiko'ob talamilo'obo'. Ts'íibta'ak bix yéetel ba'axe talamilo'obo'.

5.2 ku nak'tukulta'al wáa u ka'yúuchul le talamilo'obo'.

6. U láak' ba'alo'ob

6.1 Wa beyo', tso'olok bixe talamilo' wa le ba'ax ku yúuchulo', bix káajik wa bix u tsikbalil.

6.2 U láak' t'aan: Wa ku beeytale', e'sa'ak oochelo'ob, tabsajo'ob wa u láak' je'el ba'alak ba'ale' u t'íal u meyalta'al t'í u nojts'íib le talamilo' wa le ba'ax tán u yúuchulo'.

U p'íis yéetel u yojéelta'al ba'axo'ob úuch ka'alikil u meyaj U Páajtalilo'ob Wíinik

U p'íisil yéetel u yojéelta'al ba'axo'ob úuch ka'alikil u meyaj U páajtalilo'ob Wíinik (EIDH) ku beeytal u yojéelta'al je'ex u yila'al, u na'ata'al, yéetel u p'íisil le talamilo'ob ku taasik u meyaj le nojoch kúuchilo'ob meyajjo' yo'osal aj meyajjo'ob yéetel kajnáalo'ob.

U táakpajlo'ob máaxo'ob yaan ba'al u yilo'ob yéetel u páajtalilo'ob wíinik wa u láak' máaxo'ob jach unaj ti' EIDH. Ma' jach jéets'el wa le p'íis kanbal yo'osal talamilo'ob ti' u páajtalil wíinik. Wa beyo', ku talamta tumen ku k'a'abeeta'al u xak'alta'al u láak' ba'alo'ob yo'osal bix úuchak u káajal u meyajta'al, yéetel xan u táakbesa'al máaxo'ob ku meyajtik'o'ob u páajtalilo'ob wíinik yéetel u láak'o'ob u k'áato'ob táakpajal.

Le nu'ukula' meyajta'an tumen kaajo'ob, yéetel u yáantaj u láak' múuch'o'ob ku yiliko'ob talamilo'ob yo'osal u páajtalilo'ob wíinik ti' junp'eel nojoch meyaj. Le p'íiso'ob ku beeta'alo' wa u yojéelta'al le talamilo'obo' ku yáantajo'ob yo'osal bix u meyaj le nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel Noj Lu'um ku beeytal u mu'uk'ankúunsiko'ob u tak poolal kaajo'ob.

Ba'alo'ob unaj u beeta'al. a

Ken káajak k tuklik yo'osal nu'ukbesajo'ob ti' u meyajil nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinike', jach unaj u yojéelta'al máaxo'ob ku táakpajlo'ob u ti'al k ojéeltik máaxo'ob je'el u yáantajo'ob yéetel máaxo'ob xan. U yojéelta'ale' ku yáantiko'on u ti'al k ojéeltik ba'axo'ob ken k beet yéetel le máaxo'ob ku táakpajlo'obo', kex wa ku yáantiko'on wa ma', lelo'oba' ku yáantiko'on u ti'al k ilik ba'ax ken k beetej.

Weye' ku beeytal u xaxta'al jejeláas máaxo'ob máax yéetel ku beeytal u yila'al wa u tsikbalta'al ba'ax u k'áat ojéeltbil, beyxan nu'uk t'aano'ob u ti'al u yantal utsil tsikbal yéetelo'ob.

Nojoch kúuchilo'ob meyaj

Aj-áantajo'ob yéetel taak'in u ti'al u yantal ti'ob ya'ab taak'in

Kúuchilo'ob tu'ux ku li'ik'sa'al yéetel ku kaláanta'al taak'in

Nojoch kúuchilo'ob meyajé' suuk u yantal ti'ob kúuchilo'ob u ti'al u k'amiko'ob tak pool yo'osal le máaxo'obkumáansiko'obtalamilo'ob yéetel pech' óolal. Yaane' no'oja'an ti'ob bix u k'amiko'ob tak pool.

Ma'ayli' kaajak meyaj yéetel nojoch kúuchil meyajé' unaj u xak'alta'al: Wa yaan ti' a'almaj t'aano'ob yo'osal u páajtalil, meyajnaja'an je'ex unaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik, bix le ba'alo'ob ken u meyajto'ob u ti'al kalan yéetel utskiinaj (Wa yaan ti'ob), u beetmaj wáa le ba'axo'ob ku ya'alik a'almaj t'aano'ob yéetel táanxel noj t'aano'ob.

K ilike' aj-áantajo'ob ti' taak'in u ti'al u yantal ya'ab taak'in táan u chan talamtal ti'ob u táakpajlo'ob yéetel u láak' aj meyajto'ob yo'osal u páajtalilo'ob wíinik. U yantal talamilo'ob yéetel pech' óolal yo'osal le nojoch kúuchilo'ob meyaj ti' bix u meyajto'ob ku beeytal u beetik ka' u lu'uso'ob u taak'ino'ob. Wa mina'an u áantajil yéetel taak'ine' junpéel nojoch meyajé' je'el u beeytal u je'elele'.

U No'oj T'aanilo'ob wa [Principios de Ecuador](#) junmúuch' nu'ukbesajo'ob ku meyajta'al tumen kúuchilo'ob ku kaláantiko'ob yéetel ku meyajtiko'ob taak'in u ti'al u yiliko'ob yéetel u meyajtiko'ob talamilo'ob ku síijil ti' nojoch meyajto'ob. Junpéel e'esajil u ti'al u yila'al u meyajta'al taak'in, u meyajta'al talamilo'ob ku taláamkúunsiko'ob k bak' paach yéetel ti' le nojoch meyajto'obo'. Wa junpéel kúuchil ma' tu meyaj je'ex unaj u meyaj yéetel le noj t'aano'obo', je'el u beeytal u ts'íibta'al le talamilo'ob yéetel u kaxanta'al le múuch' meyajto'.

U beeta'al junpéel nu'ukbesaj yéetel u láak' múuch'o'ob u ti'al u yantal utsil meyaj.

Kalan yo'osal jejeláas t'aano'ob yéetel u láak' ba'alo'ob je'el u beeytal u beetiko'ob ka' takpoolnak le nojoch kúuchilo'ob meyajto'.

Kaxant ka' t'aanakech yéetel le nojoch kúuchil meyajto' yéetel u láak' kúuchil meyaj yaan táanxel noj lu'um.

Yaan k'iine' je'el u beeytal u yojéelta'al máaxo'ob ku yáantajo'ob yéetel taak'in, ba'ale' ya'ab u téenele' talam u yojéelta'al yéetel u yila'al ti' máaxo'obi'.

Yaan múuch'o'ob ku yáantajo'ob u ti'al u xak'altiko'ob yéetel u kaxtiko'ob máaxo'obi'.

Xak'alte'ex le lajunpéelal noj t'aano'ob yo'osal bix meyajnajik le nojoch kúuchilo'ob li'isaj yéetel kalan taak'ino'obo'.

Le ba'axo'ob úuchpaja'an yo'osal le talamilo'obo' unaj u ye'esa'al ti' u web u ti'al u sásital yéetel u na'atpajal.

J-táakpajal

Máaxo'ob ku táakpajlo'ob ichil u meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj

Juntúul máak ku táakpajal ichil u meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaje' yaan ti' junp'éel wa ya'ab u páajtalil u táakpajal ti' nojoch kúuchilo'ob meyaj. Ku beeytal xan u k'aaba'ata'alo'ob je'ex máak ku ts'a'ik taak'in yo'osal tumen ken u man junp'éel u páajtalil u meyaj te' nojoch kúuchil meyajo' unaj u ts'a'ik taak'in. Ku beeytal u yantal ti'ob u páajtalil u yojéeltiko'ob talamilo'ob úuchak u táakpajlo'ob meyaj ti' le nojoch kúuchilo'ob meyajo'

Bix kun kaxantbil

Nu'ukbesajo'ob

Le máaxo'ob ku táakpajlo'ob ti' u meyajil nojoch kúuchilo'ob meyaje' yaan ti'ob u páajtalil u ya'aliko'ob ba'ax ku tukultiko'ob yo'osal u meyaj le nojoch kúuchilo'ob meyaj ichil u múuch'o'ob yéetel ti' u láak' kúuchilo'ob.

U múul meyaj jejeláas nojoch kúuchilo'ob meyaj u ti'al u bin utsil ti'ob

U múul meyaj jejeláas nojoch kúuchilo'ob meyaje' ku beeytal u k'ajóolta'al je'ex múuch'o'ob ku táakpajlo'ob ichil u t'aanilo'ob nojoch kúuchilo'ob meyaj u ti'al u utsil meyajo'ob u ti'al u bin utsil ti'ob yéetel u kaláantiko'ob bix u meyajo'ob. Yaan jejeláasil bix u múul meyajo'ob.

Ya'ab u téenele' u múuch' meyaj nojoch kúuchilo'obe' yaan ti'ob bix je'el u beeytal u meyajo'ob yéetel u páajtalilo'ob wíinik jach unaj u éejenta'al ti' tuláakal u múuch' meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj.

Wa yaan e'esajilo'ob ku ye'esiko'ob yanchaj talamilo'ob yéetel u páajtalilo'ob wíinik beeta'ab tumen nojoch kúuchilo'ob meyaj ku táakpajlo'ob ti' junp'éel múuch'e', je'el u beeytal u takpolta'al ti' le múuch' tu'ux ku táakpajlo'.

Múuch' jo'olintik u meyaj junp'éel noj lu'um

U múuch' jo'olilo'ob noj lu'umo'ob ti' u nojoch kúuchilo'ob meyaje' ku beeytal u kaxanta'alo'ob u ti'al u ye'esa'al talamil wa pech' óolal. Yane' yaan ti'ob bix u li'isiko'ob yéetel u múuch'iko'ob talamilo'ob yo'osal u páajtalil wíinik.

Ya'ab u téenele' le múuch'o'ob ku jo'olintiko'ob u meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaje' ma' u yojelo'ob ba'axo'ob ku beetik nojoch kúuchilo'ob meyaj táanxel noj lu'umo'ob, le o'olale' unaj u ye'esa'al yéetel u sásikúunsa'al bix u meyaj yéetel ba'axo'ob ku beetik nojoch kúuchilo'ob meyaj ti' u sijnaal noj lu'umo'ob.

Ba'ax yéetel bix kun meyaj ONU

Ba'axo'ob

Ba'axi'

U múuch' meyaj ONU yo'osal nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik

Jun Múuch' Meyaj yo'osal u páajtalilo'ob wíinik yéetel nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u láak'o'ob beeta'ab u meyajta'al tumen U Nu'ukbesajil u Páajtalilo'ob Wíinik ti' u ja'abil 2011. Ti' le Múuch' Meyajo' táakpaja'ano'ob jo'otúul aj ojéelalo'ob yo'osal noj lu'umo'ob. Le múuch'o' ku xímbaltik u láak' noj lu'umo'ob ken payalt'anta'ak u ti'al u yil wa ku éejenta'al u noj t'aanilo'ob "Principios Rectores" ti' le noj lu'umo'. Ken ts'o'okoke' ku ya'alik u nu'uk wa bix unaj u meyajta'al ti' le noj lu'umo'obo'.

U foro'il láalaj ja'ab ONU yo'olal nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalil wíiniko'ob

Beeta'an tumen Noj T'aano'ob yo'osal u Páajtalilo'ob Wíinik, u foro'il Anual ti' ONU yo'osal Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj yéetel u Páajtalilo'ob Wíinik junp'éel kúuchil u ti'al u tsikbalta'al, u meyajta'al talamilo'ob yéetel u nu'ukbesajilo'ob Principios Rectores. Ku ts'áako'ob xan jun sútuk u ti'al u páajtalil u ti'al u meyajta'al u táakpajal noj lu'umo'ob, u láak' kúuchilo'ob yéetel kaajo'ob ti' tuláakal yóok'ol kaab.

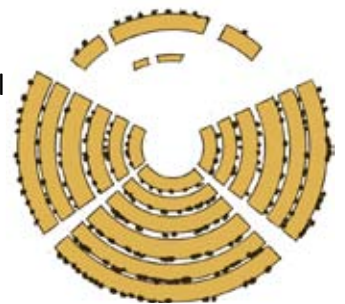
Le foro' que beeta'al láalaj ja'ab ti' Ginebra, ba'ale' yaan xan u láak' foro', je'ex u foro'il América Latina.

Noj t'aanilo'ob yéetel u meyaj DDHH ti' ONU

U Noj T'aanilo'ob u Páajtalilo'ob Wíinik junp'éel múuch' yaan ichil u noj meyajil Naciones Unidas tu'ux táakpaja'an 47 Noj Lu'umo'ob ku no'oj meyajjo'ob yéetel ku kaláantiko'ob u páajtalilo'ob wíinik ti' tuláakal yóok'ol kaab.

Yaan ti' u páajtalil u tsikbaltik tuláakal noj t'aano'ob yaan ba'al u yilo'ob yo'osal u páajtalilo'ob wíinik yéetel talamilo'ob unaj u meyajta'al bul ja'ab.

Léeyli' yaan kúuchilo'ob u ti'al u nu'ukulo'ob múuch'o'ob yo'osal noj lu'um. Ku beeytal u k'aabeetkúunsa'al u meyajta'al ba'alo'ob yo'osal nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel u páajtalilo'ob wíinik, beyxan ti' u múuch'o'ob tsikbal ku táakpajlo'ob ti' jejeláas noj lu'umo'ob ken káajak u meyaj múuch'o'ob

Ba'axo'ob

Piis kanbal periódico Universal

Láalaj kanp'eel ja'abo'obe' noj lu'umo'obe' ku beeta'al ti'ob p'íis kanbal Examen Periódico Universal (UPR ich ingles). Jala'ache' ku ye'esik ba'axo'ob tu beetaj yo'osal u kaláanta'al u páajtalilo'ob wíinik beyo'u láak' noj lu'umo'obe' yaan ti'ob u páajtalil u tsikbaloo'ob yéetel u ya'aliko'ob bix yéetel ba'ax ku tukultiko'ob yo'osal le meyajó. Je'el xan u beeytal u yúuchul tak poolal yo'osal bix u meyaj nojoch kúuchilo'ob meyaj.

Ba'axi'

Noj kúuchil Alto Comisionado u ti'al u Páajtalilo'ob Wíinik. (OACNUDH)

U Kúuchil Alto Comisionado u ti'al u Páajtalilo'ob Wíinik junp'eel múuch' u jach ojéel yo'osal Sistema de Naciones Unidas ku ts'áako'ob k'ajóoltbil yéetel ku kaláantiko'ob u páajtalilo'ob wíinik ti' yóok'ol kaab.

Le ken úuchuk pech' óoalal wa u loobinta'al u páajtalil wíiniko'ob tumeen le nojoch kúuchilo'ob meyajó je'el u beeytal u kaxanta'al OACNUDH u ti'al u k'áata'al áantaj.

Ba'alo'ob unaj u beeta'al

Le bix yéetel le ba'axo'ob ku beeta'alo' noj ba'alo'ob u ti'al u meyajta'al u páajtalilo'ob wíinik ti' Naciones Unidas yéetel ku meyajtik tukáakal le páajtalilo'ob: U kuxtalil kaaj, bix u kuxtal kaaj, taak'in, jala'acho'ob yéetel u láak'ob. Aj meyajóob ti' bix u meyaj Consejo de Derechos Humanos jach noj ba'alo'ob u yojéelo'ob yo'osal u páajtalilo'ob wíinik u ti'al u ya'aliko'ob yéetel u yáantajo'ob yo'osal le ba'aloba' u ti'al noj lu'um.

Noj t'aano'ob unaj u éejenta'al u ti'al utsil meyaj

U Pacto'il Global ti' ONU junp'eel u noj meyajil jach nojoch ti' le yóok'ol kaaba' ku yáanta'al tumen Naciones Unidas yéetel ku meyajtik noj t'aano'ob yéetel bix u meyaj le múuch'o.

U Pacto'il Mundial ti' u Naciones Unidas junp'eel t'aan u ti'al nojoch kúuchilo'ob meyaj u ti'al u meyajtiko'ob lajunp'eelel noj t'aano'ob yaan ba'al u yilo'ob yéetel u páajtalilo'ob wíinik, meyaj, bak' paach yéetel xan u ba'ate'eta'al u yúuchul utsil meyaj yéetel u beeta'al ba'alo'ob no'ojanta'ak u ti'al u beeytal ma'alob meyaj.

Je'el u beeytal u kaxanta'al Pacto u tia'al u tak polta'al nojoch kúuchil meyaj yéetel xan je'el u beeytal u k'áata'al tumen Pacto yo'osal nojoch kúuchil meyaj

Ba'axo'ob

U Comisioni Interamericana ti' u Páajtalilo'ob Wíinik (CIDH)

Ba'axi'

U Comisioni Interamericana ti' u Páajtalilo'ob Wíinik (CIDH) noj ba'al ti' u múuch' meyaj [Organización de los Estados Americanos \(OE\)](#) j'olintik u meyajta'al yéetel u kaláanta'al u páajtalilo'ob wíinik ti' u noj lu'umil americano. Ku beeytal u táakpajal wa máax ti' u sistema interamericano le ken páatak mix ba'al áantajij yaan ti' u láak' ba'alo'ob unaj u yáantajo'ob. CIDH ku ya'alik noj t'aano'ob ti' noj lu'umo'ob yo'osal le tak poolal ku k'amiko'obo'.

Ti' u káajbal u ja'abil 1990, u Comisioni' Interamericana káaj u beetik wa u meyajtik noj t'aano'ob yo'osal u beeytal u yáantik jejeláas múuch'o'ob, kaajo'ob yéetel kaajo'ob jach ku máansiko'ob talamilo'ob, pech' óolal yéetel u páajtalilo'ob wíinik. Le múuch'o'oba'ku beetiko'ob meyajjo'ob u ti'al u meyajtiko'ob le talamilo'oba'.

U [Relatoria Especial yo'osal u Páajtalilo'ob Wíinik, Kaajo'ob, Bix yéetel ba'axo'ob súuka'an ti' le kuxtala' yéetel Bak' paach \(REDESCA\)](#) Ti' u Comisión Interamericana ti' u Páajtalilo'ob Wíinik (CIDH) tu ts'áaj k'ajóoltbil Bix [meyajnajik yéetel ba'axo'ob tu meyajtaj "Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj yéetel u Páajtalilo'ob Wíinik"](#): Le ba'alo'ob ku ts'áabil k'ajóoltbil yo'osal bix yéetel ba'axo'ob tu meyajtaj nojoch kúuchilo'ob meyaj yéetel ti' ba'axo'ob táakpaja'ano'ob u ti'al u páajtalilo'ob wíinik.

Wináalil Enero Ciclo de EPU	Wináalil Febrero Consejo de DDHH	Wináalil Marzo	Ti' u wináalil Abril
Wináalil Mayo	Wináalil Junio	Wináalil Julio	Ti' u wináalil Agosto
Wináalil Septiembre	Wináalil Octubre Foro'il regional (América Latina) yo'osal Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj DDHH	Wináalil Noviembre U foro'il Nojoch Kúuchilo'ob Meyaj yéetel u Páajtalilo'ob Wíinik EPU	Ti' u wináalil Diciembre Ti' u k'iinil 10 DDHH

U tsool xikin ti' México tu yo'olal u xiimbalil tu lu'umil México tumen u múuch' tambal junjaats máako'ob ti' ONU

Le múuch' meyaja' tu yo'olal u noj kúuchil meyajo'ob yéetel u páajtalilo'ob máako'ob tu xiimbaltaj México tu k'iinil 29 tu winalil agosto tak u k'iinil 7 ti' septiembere tu ja'abil 2016 uti'ala' "ku xookik bukaj ba'alo'ob táan u meentik uti'al le noj kúuchil meyajo'ob ma' tu loobintik u páajtalilo'ob máako'obi' beey u ya'alaj le ts'iibila' Principios Rectores sobre Empresas y los Derechos Humanos". Leken tu taalajo'ob, maas ti' 100 múuch'meyajo'obe', tu tsiibtaj uti'al ts'aaik ojéelt baxten 68 noj kuuchil meyajo'obe' táan u k'askuntik u páajtalil máako'ob, u k'aaba'e' le ts'iibila' [México: Empresas y Derechos Humanos](#). Le ts'iibila' beyxan tu meentik uti'al je u béeytal u múuk'aankusik u páajtalil máako'ob. Ichil u tsool xikino'ob tu ya'ala':

● K'aabetkunaj u kanantik ti' le aj kanano'ob u páajtalilo'ob máako'ob yéetel aj ts'iibil péeksilo'obo' uti'al je u béeytal u meyajo'ob yéetel uts. Tu yo'olal le u loobil yéetel u sajakkunajil ku meentik ti' aj kalan u páajtalil máako'obo', le joolpoopilo'ob ti' jala'achil yéetel ich u noj kúuchil meyaj, k'aabet u xu'ulsik u p'oochil yéetel u looxil beta'an ti' aj kanan u páajtalil máako'ob.

● Ichil u tak poolil tu meentaj le múuch' meyaja', tu ya'alaj ka u noj kúuchil meyaj, ma' k'aat u meentik mix junp'éel tsikbalil mix u k'aatil yéetel le kaajalo'ob uti'al a'alik wa cha'abik, wa ma', u beta'al le u noj meyaja', beyxan ma' taak u muuk'aankusik jump'éel noj tsikbal ichil ka'atúulo'on. Le k'aatchi'ob, k'aabet u meentik ikil tu yáaxil beeta'al le meyaja', béeyxan, yaan noj meyajo'ob ma' u béeyta'al u meentik tumen u k'aasil.

U tsikbal beta'ab kada ja'abe' ti' ONU tu yo'olal u noj kúuchil meyajo'ob yéetel u páajtalilo'ob máako'ob: caucus ti' máasewal kaajo'ob

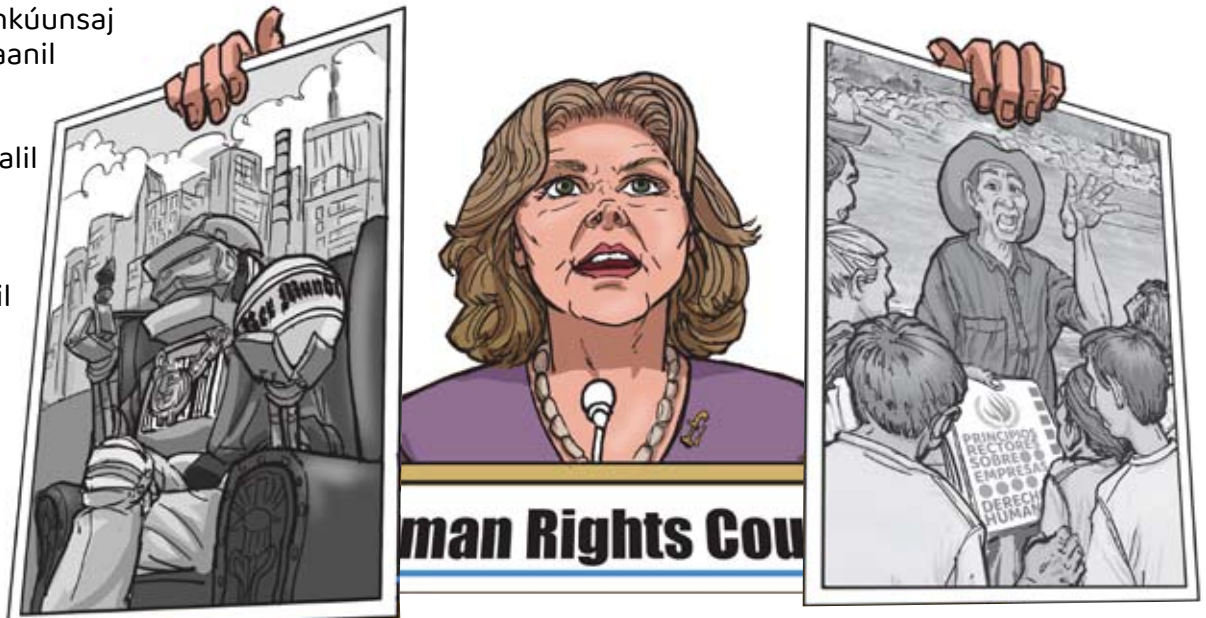
Ich u mola'ayil máasewalo'ob yaan aj tsool xikino'ob ti' jejeláas máasewal kaajo'ob ti yóok'olkab. Beta'ab tumen u tsikbalil ti' noj kúuchil meyajo'ob yéetel páajtalilo'ob máako'ob ich u múuch'meyaj naciones unidas. Le je'ela' junp'éel kúuchila' utia'al jaajkúunsa'ab ku yu'ubik u t'aanil máasewal kaajalo'ob ichi u tsikballo'ob beta'ab tumen noj kúuchil meyajo'ob yéetel u páajtalilo'ob máako'ob. Kada ja'abe' jejeláas máasewal máako'ob ti' yóok'olkabe' ku tsikbaltik u taalamilo'ob ku yaan ti'ob, beeytúuno', leti'ob ku meentik jump'éel noj tsool xikin (i'ilej u ts'íibil u ja'abil [2019](#), [2020](#)) ti' le jala'achilo'ob, noj kúuchil meyajo'ob yéetel u noj mola'ayil tak'iino'ob, uti'al múuk'a'ankunsik u kananil u páajtalilo'ob máasewal kaajalo'ob tumen u máan u noj kúuchil meyajo'ob.

Xtsikbalil tumen aj kanan ti' u páajtalilo'ob máako'ob

Mary Lawlor ts'óok u líik'sik u t'aan ti' le noj kúuchil meyajo'ob, leti'ob k'áabet u chínpooltik u meyajil yéetel u kuxtal le aj kanano'ob ti' u páajtalil máako'ob. Ich u tsool xikin, beta'an ti' u múuch' meyajil uti'al u páajtalilo'ob máako'ob ich ONU,

je u béeytal u nojochkúunsaj u ba'ateliil yéetel u t'aanil le aj kanano'ob uti'al le jala'achilo'ob ku kanantiko'ob u páajtalil le aj kanano'ob. Beyxan, ichil le u [tsool xikine'](#) ku ya'alike' le noj kúuchil meyajo'ob k'áabet ku chínpooltik u meyajil yéetel u kuxtalil le aj kanano'obo'. Beora'e', ka'a k tsíibtik junxoot' u t'aanil le xtsikbalil:

“Kin tuklik, junp’éeel u ba’atelil jach xak’alta’ane, u e’esajil Bertha Cáceres tu’ péet lu’umil Honduras, te’elo’ DESA junp’éeel noj kúuchil meyaj ku tsoolik u kíimsaj Bertha Cáceres. Leti’e juntúul ko’olel ku kanantik u kaajal Lenca tumen junp’éeel noj kúuchil ja’ (Hidroeléctrica) tu k’aaskuntaj le ja’e, le óolale, tumen u ba’atelil tu kíimsaji. Le beetike’ le jala’achilo’ob ti’ Honduras k’áabet ka’achi’e’ tu kaxtik máax tu tsoolil u kíimsik ti’ leti’. Beytúuno’ tu kaxtaj nu’ukulo’ob tu’ux ku yilik ka le noj kúuchila’ tu meentaj. Ba’ale’ ma’ chéen leti’, beyxan ka’ap’éeel noj kúuchil tak’iin ku tsaik tak’iin ti’ le noj kúuchil meyaja’ tu tsooltaj yéetel tu meentaj u kíimsaji. Ts’o’ok u ya’alik ti’ le aj kímsajo’ob bix ken u meentajo’ob u bo’ota’al u k’ebanil.

Le je’ela’ junp’éeel e’esajil tu’ux k ilik bukaj ba’alo’ob yaan tu bakpach’ ti le noj kúuchil meyaje’ beey u sajjakkunaj wa u pooch’il yéetel u kíimsaji’ ti’ aj kanano’ob. Aalabe’ le noj kúuchila’ ma’ tu meentik mix junp’éeel kaatchi’. Beyxan k oojelta’an, le jala’achilo’ob yéetel u molayilo’obe’ ku cha’abal ti’ noj kúuchil meyaje’ uti’al u beeta’al je’e ba’axake’, kex ku ya’ale’, le jala’achilo’ob yéetel le ayik’alo’ob k’áabet u kalantik u páajtalilo’ob máako’ob”. [\(U tsikbalil Mary Lawlor, Mongabay\).](#)

U nuukulo’ob uti’al u kanantik u páajtalil máako’ob Mecanismos Cuasi-Judiciales

U nu’ukulil

Ba’axi’?

Punto Nacional de Contacto (PNC) ti’ Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económico (OCDE)

Le Organización uti’al Cooperación yéetel u Desarrollo Económico se’ junp’éeel molayil ich u múuch’tambal ti’ 37 péet lu’umil ti’ yok’olkabe’ uti’al u betik jejeláas noj meyajo’ob uti’al u kuxtal máako’ob.

Punto Nacional ti’ Contacto (PNC), junp’éeel molayil uti’al oojelkúunsik yéetel jaakúunsik u tsool xikino’ob beta’ab tumen OCDE ti’ u meeyajil u noj kúuchil meyajo’ob. Le jala’achilo’ob tu jejeláas péet luumilo’ob tu’ux ts’o’ok u tsíbtik le Líneas Directrices, k’áabet u meentik junp’éeel PNC tu péet lu’umila’

U nu'ukulil

U molayil ku kalantik u páajtalil máako'ob ich le u péet lu'umile'

U kananil kaaj

U nu'ukul uti'al u takpool u kúuchil tak'iino'ob

Ba'axi'?

Beyxan, je'e u béeytal y meentik junp'éel tak pool yéetel u na'atik ku yaanti' le [Líneas Directrices de la OCDE para Empresas Multinacionales](#).

Yaan jejeláas múuch'taambalo'ob ku áantaj ti' kaajalo'ob uti'al je u béeytal u yoojelt wa tsikbal uyéetel u Punto Nacional de Contacto, bey u meentik le múuch'taambala' [OECD Watch](#)

Le molayilo'ob ku kanantiko'ob u páajtalilo'ob máako'obo' beyxan je u páajtal u yáantaji' uti'al meentik junp'éel tsikbal ichil le noj k'puuchil meyaj yéetel máako'obo'. Beyxan je u béeytal u'uyik ba'ax táan u yúuchul ti' le je'ela' uti'ala beetik junp'éel tak pool wa ts'aik junp'éel tsool xikin uti'al u líik'sik u loobil beta'ab ti' máako'ob. Le molayilo'ob yaan u t'aanil ti' le u noj péet lu'umil wa yaan xaan ti' chan u péet lu'umil.

U aj kananil kaaj junp'éel nojochil kaaj, leti' k'áabet u yilik ku chíinpooltik u páajtalilo'ob kaajnalilo'ob leken le jala'achilo'ob táan u loobintik kaaj. Leti je'e u béeytal u meentik junp'éel tsool xikin, ba'ale' beyxan yaan u yilik u k'áabetkunsaj tumen le jala'achilo'ob.

Ichil le jejeláas noj kúuchil tak'iino'ob wa u kúuchil tu'ux ku páaytik tak'iino'ob, yaan máax ku betik u najil meyajob uti'al u k'aamik u tak poolil ti' le máako'ob ku meyajob yéetel u tak'iin ti'ob. Le nu'ukula' tu meentaj je tu'uxake' tumen jejeláas máako'ob tu k'áataj ti' noj kúuchil tak'iin uti'al u sáaskunsik bukaj loobintik táan u meentik ti máako'ob, kaajalo'ob yéetel yok'olkaab.

Wa junp'éel u nu'ukul le je'ela' ku ch'a'ik u tak poolil, leti' je u béeyatal junp'éel tsikbal ichil tech yéetel le noj kúuchil meyaj wa jala'achilo' wa máaxake' táan u meentik le noj meyaj. Uláak ba'al ku meentik xaane' leti' ku xak'altik ichil u tsoolil le nok kúuchil tak'iin uti'al ilik wa táan u xexéet'ik le je'ela'.

Teche' je u béeytal u xímbaltik ti' u táan ju'unil [Coalición para los Derechos Humanos en el Desarrollo](#) te'elo' yaan junp'éel ts'iib yéetel u jejeláas nu'ukul'ob uti'al u meentik junp'éel tak pool, yéetel uláak tsool xikino'ob.

México: U kaajalo'ob ti' Unión Hidalgo ku ba'atelil tumen u noj meyaj eólico beta'ab tu yóolal EDF

U nu'ukulil ku ch'a'ik: *Punto Nacional de Contacto ti' OCDE*

Unión Hidalgo, juntúul kaajale' zapoteco, tu péet lu'umil Oaxaca, México, tu yilik bix tu loobintaj u páajtalil máako'ob tumen u noj meyaj eólico "Gunáa Sicarú" beta'ab tumen u noj kúuchil meyaj Electricité De France (EDF Group). Ichil u k'aak'as ba'alo'ob tu mentaj, ma' tu chíimpooltik u páajtalil máasewal kaaj, beey u páajtalil uti'ala betik junp'éel noj k'áatchi' uti'al cha'abal u beta'al le noj meyaj, le je'ela' k'áabet u meentik tu yáaxile; mix u ts'áamk'abil, beyxan k'áabet u ya'alik tuláakal le ba'alo'ob ku taaso'ob tu paach. Beyxan le noj kúuchil meyaj tu áalkab tu paach ti' aj kanano'ob u páajtalilo'ob máako'ob.

Uti'al ka pachak kanantik u páajtalilo'ob máako'ob, le chan kaaj ti' Unión Hidalgo, tu meentaj junp'éel tak pool tu wíinalil febrero tu ja'abil 2018, yéetel u yáantajil ti' junp'éel múuch' tambal, u k'aaba'e' ProDesc (leti'ob ku meyajik u kananil u páajtalilo'ob máako'ob). Le tak pool tu meentaj ti' u péet lu'umil Francia, u k'aaba'e' ich káastelan Punto Nacional de Contacto (PNC). U tuukulile' uti'al líik'sik u t'aan tumen le noj kúuchil meeyaj táan u lóobintik u páajtalilo'ob máako'ob.

Beey Francia táan u máan yéetel u mola'ayil OCDE, leti' k'aabetkunaj utia'ala cha'antik ku chíimpooltik u páajtalilo'ob máako'ob ti' uláak péet lu'umilo'ob. Le beetike', le OCDE je u béeyta'al u k'aatik ti' le noj kúuchil meyaj EDF uti'al ku meentik junp'éel tsikbal yéetel le chan kaaj uti'al u chíimpooltik u páajtalilo'ob máako'ob. Tu ja'abil 2021, le múuch'taambal ProDesc yéetel le kaajalo' tu jóok'ol ti' PNC tumen ma' tu paajtal u múuch'ik u t'aan ichil ka'atúulo'ob, le je'elo, kex le noj kúuchil meyaj yéetel jejeláas mola'ayil ich ujala'achil tu péet lu'umil Francia oojelta'ab ba'ax tu yúuchuj tu lu'umil México yéetel xaan u sajbe'entsil le aj kanano'ob u páajtalilo'ob máako'ob. Tuláakal le je'elo'

tu sáaskunsik tu'ux yaan u xuulul ti' Puntos Nacionales de Contacto uti'al u meentik junp'éel tsikbal ku máan yéetel uts.

México: u ch'i'ibalil le máako'ob ku meyaj ich le minaa' Pasta de Conchos beta'ab tumen Grupo México

U nu'ukulil ku ch'a'ik: Comisión Nacional tu páajtalilo'ob wíiniko'ob, Cortes Nacionales yéetel Comisión Interamericana ti' páajtalilo'ob wíiniko'ob

Tu k'iinil 19 tu winalil Febrero tu ja'abil 2006, le minaa' 8 ti' Unidad Pasta de Conchos ti' u péet lu'umil Coahuila, yaanchaji' junp'éel noj waak' beeta'ab tumen u buuts'il metano, ya'abach u taláamilo'ob tu meentaj tumen óolik ma'tu kanantik te kúuchila'; 65-túul máak tu k'aalkubaa'ob, chéen waxaktúul máak ku meyaj te oora', jóok'oli'ob. Le kúuchila' yaanchaji' ya'abach ju'unob tu'ux ku ya'alik ka ya'abach nuukulo'ob ma' meyaj' ma'alob. Le joolpoopilo'ob ma' tu p'ataaj u betiko'ob u yutskinaj.

Ich u tsool xikin (Recomendación 26/2006) beta'ab tumen u múuch' meyajil Comisión Nacional ti' páajtalilo'ob wíiniko'ob (CNDH) tu péet lu'umil México, tu ya'ala' le joolpoopilo'ob ti' Ministerio ti' trabajo, empresa y sindicato minero máaxo'ob ku yaanti'ob u síipil tumen u kíimilo'ob le máako'ob ku meyaj ichil le minaa', tumen ma' tu cha'antik mix tu kanantik le kúuchila' tu'ux ku meyaj, te kúuchila' óolik mina'an u yutsil uti'al meyaj yéetel uts wa uti'al kanantik u toj óolal yéetel u kuxtal le aj meyajilo'ob. Chéen ba'axe' ichil u mola'ayil ch'óoch' beej wa ku betik justicia tu péet lu'umil México tu ya'alajo'ob, ma' tu yu'ubik u t'aanil máako'ob k'áatiko'ob le taak poole', ku ya'alale' ka leti'ob mina'anti'ob u "interés jurídico" uti'al u k'aatik u ts'aabal u si'ipil ti' le máako'ob ma' tu cha'antik mix ku kanantik le noj kúuchila'

Le ts'ookole' tu xu'ulsik tuláakal u kúuchila tu'ux ku páajtal u beetik u tak pool tu lu'umil México, u ch'i'ibalil le aj meyajilo'ob ti' pasta de Conchos yéetel junp'éel mola'ayil tu'ux ku kanantik u páajtalilo'ob máako'ob (Centro Prodh) jbinob tu winalil febreto tu ja'abil 2010 ti' Comision Interamerica ti' páajtalilo'ob wíiniko'ob (CIDH) uti'ala beetik uláak junp'éel tak pool maas nojochil.

U ch'i'ibalil le máako ku meyak ich minaa' yéetel u aj kanano'ob u páajtalilo'ob tu ya'alaj ka u mola'ayil yéetel u jala'achil u péet lu'umil Mexico yaanchaji' u si'ipil tumen ma' tu kanantik te' kúuchila'. Beyxan tu tsikbaltaj bix u máan le noj táalamilila, beyxan ma' tu meentik yéetel u yutsil tuláakal le meyaj' ich le tak poole'.

Tu winalil febrero tu ja'abil 2018, le CIDHe' tu ch'a'ik le je'ela' uti'al xookik beey tu loobintaj u páajtalilo'ob le estado yéetel u aj meyajilo'ob yaanti'ob u si'ipil wa ma', tumen tak beora'e' ma' tu k'axtaj u wíinkililo'ob le aj meyajilo'obe', beyxan le je'ela' junp'éel noj si'ipil, beytúuno, le estado'e' k'áabet u kanantik u máan le tak poole'.

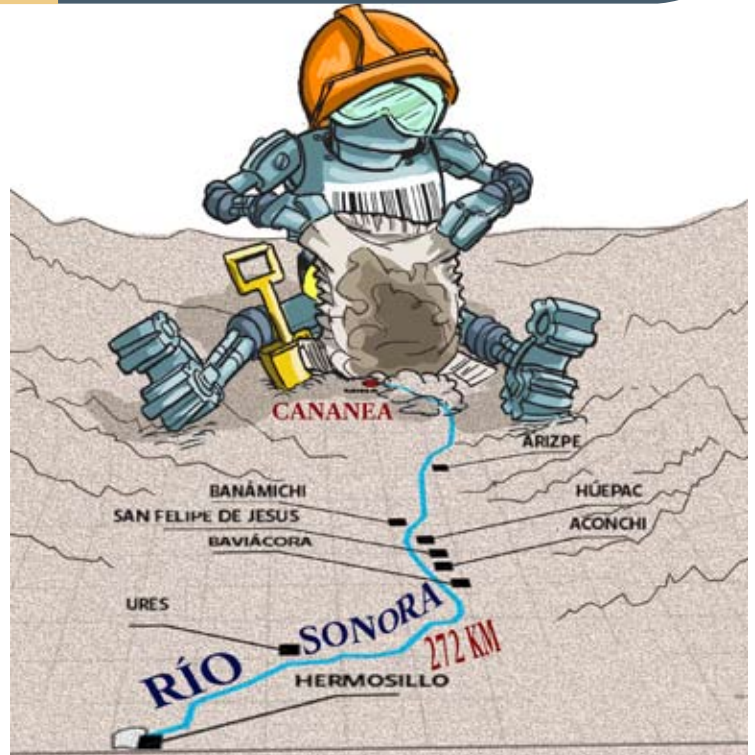
Tak walkilale' le ch'i'ibalilo'obo' táan u k'áatik u kaxanil le aj meyajilo'ob ichil le minaa'e', beyxan u k'áabetkunaj uti'al le estado'e' ma' tu meentik le je'elo' mix bik'iin wa yaan u k'aasil ba'alo'ob uti'al meyajik te kúuchila' wa ti' uláak junp'éel kúuchil tu'ux ku meyaj tu kaabal le lu'umo'.

México: junp'éeel noj week beta'ab tumen u mina ti' Buenavista del Cobre ichil u beejil ja' Sonora ku loobintik máako'ob

Tu k'iinil 6 tu winalil agosto tu ja'abil 2014, Buenavista del Cobre, junp'éeel mina ich Grupo México, le je'ela' u yóoxp'éeelil ti yóok'olkaab ku u ch'aik cobre, leti' tu week ka'achi' 40 millones ti' litros ti' sulfato ti' cobre ichil u beejil ja' Sonora yéetel Bacanuchi. Le noj wwek tu máanaj ich 250 km, le je'ela tu loobintaj asab ti' 22 mil máako'ob ich wukp'éeel méektankaaj tu péetlu'umil Sonora, tu xamanil México.

Je u béeyta'al a kaxtik junp'éeel **xook** de la evaluación de impactos en derechos humanos con la que se buscó determinar el grado de cumplimiento y/o responsabilidad tanto de la industria minera como de las autoridades en el respeto a los derechos humanos de las comunidades afectadas por el derrame de lixiviados de cobre ocurrido en agosto de 2014 en el estado de Sonora.

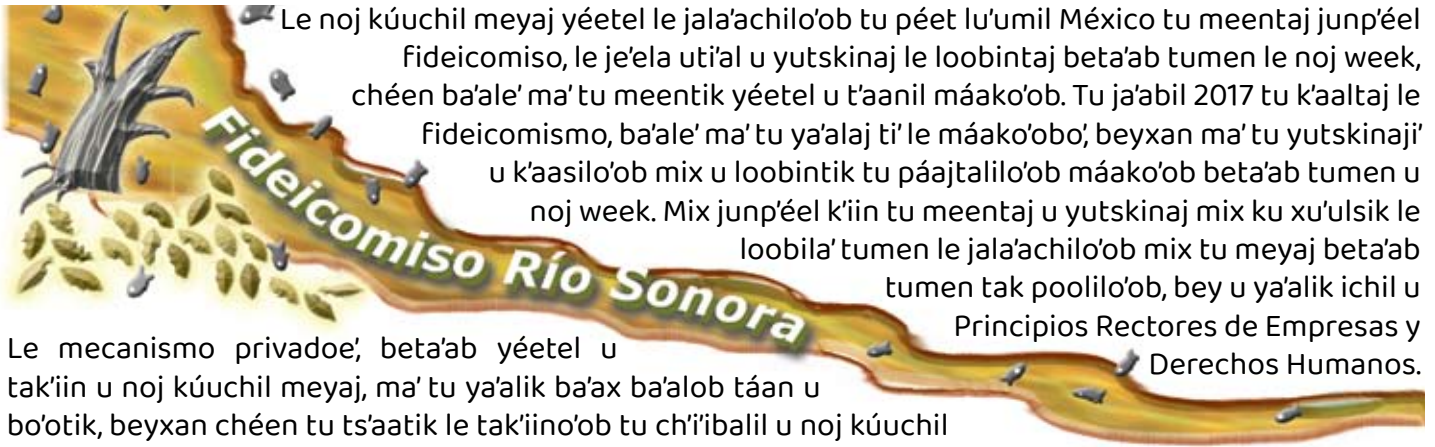
U nu'ukulil ku ch'a'ik: Cortes Nacionales, U múuch' meyaj ti' ONU tu yóolal noj kúuchil meyajob' yéetel u páajtalil wiiniko'ob

Le kaajo'ob tu meentaj u múuch'tambalo'ob ich comité de Cuenca Río Sonora uti'al k'atik justicia, utskinaj, ku xu'ulsik le loobila' yéetel ku ch'aik u t'aan ti jala'achilo'ob uti'al ma' ka'a u beetik le loobila'. Le je'ela' beta'ab ich junp'éeel noj ba'ala' u k'aaba'e' ich káastelan litigio estratégico, le je'ela' beta'ab xaan yéetel u yaantaji' u múuch'meyaj Proyecto sobre Organización, Desarrollo, Educación e Investigación (PODER).

Tuláakal le meyaj ich litigio estratégico, ku taaso'ob junp'éeel u xiimbalil ti' le múuch' meyajob' ich ONU tumen u noj kúuchil meyaj yéetel u páajtalilo'ob máako'ob tu winalil septiembre tu ja'abil 2016 ti' u beejil ja' Sonora: "u k'aaskuntil tu beejil ja' Sonora tu loobintik u páajtalil máako'ob tumen u meyaj'e' le noj kúuchil meyaj'e'": le je'elo' tu ya'ala ka'achi' tu ja'abil 2016 tumen Pavel Suyandziga máak tu meyaj ti' le múuch' meyaj ONU.

Le noj kúuchil meyaj yéetel le jala'achilo'ob tu péet lu'umil México tu meentaj junp'éel fideicomiso, le je'ela uti'al u yutskinaj le loobintaj beta'ab tumen le noj week, chéen ba'ale' ma' tu meentik yéetel u t'aanil máako'ob. Tu ja'abil 2017 tu k'aaltaj le fideicomiso, ba'ale' ma' tu ya'alaj ti' le máako'obo', beyxan ma' tu yutskinaji' u k'aasilo'ob mix u loobintik tu páajtalilo'ob máako'ob beta'ab tumen u noj week. Mix junp'éel k'iin tu meentaj u yutskinaj mix ku xu'ulsik le loobila' tumen le jala'achilo'ob mix tu meyaj beta'ab tumen tak poolilo'ob, bey u ya'alik ichil u Principios Rectores de Empresas y Derechos Humanos.

Le mecanismo privadoe', beta'ab yéetel u tak'iin u noj kúuchil meyaj, ma' tu ya'alik ba'ax ba'alob táan u bo'otik, beyxan chéen tu ts'aatik le tak'iino'ob tu ch'i'ibalil u noj kúuchil meyaj yéetel xaan uti'al bo'otik ti' publicidad. Le je'elo' ma' tu ch'aik uti'al u yutskinaj le loobila' mix uti'al u yu'ubiko'ob le tsool xikine'. Le múuch' meyaj ich fideicomiso beta'ab yéetel máako'ob ku meyaj yéetele le jala'achilo'ob wa ichil le noj kúuchil meyaj, chéen ba'ale mix juntúul máako'ob ti' loobintikuba'ob. Junp'éel u xookil ti' le tak'iine' fideicomiso je u béeytal u xookik [te'ela'](#).

Tu yo'olal ku k'alik FRS, mix u sáaskunsil le noj kúuchil meyaj mix u t'aanil máako'ob tu loobintikubáa'ob, le CCRS tu meentajo'ob jejeláas juicios ti' amparo tu yo'olal le joolpoopilo'ob ti' u jala'achilo'obo'. U Suprema Corte de Justicia de la Nación (SCJN) tu ts'aaj u tsool t'aanil ti' le kaajalo'ob tu'ux yaan le k'aasilo'ob beta'ab tumen u noj week cobre ichil u beejil ja' Sonora y Bacanuchi. Le je'elo' tu yu'ubil u k'aatil beta'ab tumen u k'aalil FRS yéetel u meyajil uti'al u yutskinaj tu yok'olkaab. Le amparo'e' tu yutskinaj u kuxtal máako'ob loobintikubáa'ob tumen u noj week cobre, beyxan taak u ya'alaj u yutskinaj tumen u loobintik u páajtalilo'ob máako'ob.

Beyxan tu winalilil septiembre tu ja'abil 2018, SCJN tu ts'aaj junp'éel tsool t'aan tu'ux ku ya'alik tu loobintik u páajtalilo'ob máako'ob tu kaajalo'on Bacanuchil tumen mix junp'éel k'iin tu k'áatiko'ob tu meyajil ti' junp'éel tumben presa ti' jales tumen Grupo México. Le je'elo' u yáaxile' tu'ux ku chíimpooltik u páajtalilo'ob uti'al u ts'aik u t'aanil ti máako'ob ma' máasewali' uti'al kalantik le yóok'olkaab.

Guatemala: kaajalo'ob loobintaj tumen u meyajil hidroeléctricas Pojom II yéetel San Andrés

U nu'ukulil ku ch'a'ik: Mecanismo Independiente de Consulta e Investigación (MICI) del BID Ivest del (Grupo BID)

Le noj kúuchilo'oba' tu'ux ku meentik corriente yéetel ja' (hidroeléctrica) u k'aaba'e' Pojom II yéetel San Andrés tu méek'tankaaj San Mateo de Ixtan, tu xaamanil tu péet lu'umil Huehuetenango (Guatemala). Le je'elo', chéen junjats' ti uláak noj meyaj hidroeléctrico ku meentik te péet lu'umila', tu'ux táan u meentik xaan le noj meyaj' Pojom I, Pojom II yéetel San Andrés. Pojom II beta'an tumen Empresa Generadora San Mateo S.A. yéetel le noj

mayaja' San Andrés beta'an tumen Empresa Generadora San Andrés S.A. Le ka'ap'éeelil noj kúuchil meyaj tu ch'a'ik u tak'iin ti' Sociedad Aníma Promoción y Desarrollo Hidrico S.A. (beora'e' u k'aaba'e' Energía y Renocación S.A.), le je'ela' junp'éeel noj kúuchil meyaj ti' Guatemala.

Ichil te chan péet lu'umila' ku k'aaba' Ixquisis (Yich k'isis ich u máasewal t'aanil) yaan máaseawal máako'ob, ya'abach ko'olelo'ob yaan tu máasewal kaajo'ob Chuj, Q'anjobal, Akaretoko yéetel Mam. Le ka'ap'éeelil, Pojom II yéetel San Andrés, táan u loobintik tu kaajalo'ob ku k'aaba'e' Pojom, Nuevo San Mateo, Caserío El Rincón, Ixquisis, Yulchen Frontera, Nueva Concepción, Bella Linda, Caserío San Francisco yéetel El Platanar y El Platanar.

Tu ja'abil 2009 tu meentaj junp'éeel ma'alob k'aatchi' beta'ab tumen le kaajalo'ob tu'ux oolik tuláakal (95%) le kaajanalilo'oba' tu ya'ala' ma' u k'aati' le noj meyaj. Chéen ba'ale' tu ja'abil 2013, Bid Invest tu meentaj junp'éeel noj majan ti' tak'iin tu yo'olal 7 millones ti' dólares, uti'al u meentik u noj meyajil Pojom II yéetel xaan tu ts'aatik 6 millones uti'al u meentik le noj meyaj San Andrés. Le ts'o'okole' le jala'chilo'obo' tu jaajkunaji' le ka'ap'éeel noj meyaj.

Le kaajalo'ob loobinta'al tumen le noj meyaj'oba', tu liik'sik u t'aan tumen ichil u meentik le noj meyaj'ob yaan jejeláas k'aasil'ob, beyxan yaan jejeláas talamilo'ob ti' xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob, yéetel u loobinta'al tu meentik ti' máako'ob, miatsil yéetel yóok'oolkaab, bey u loobintik beta'ab ti' u beejil ja' Pojom, Negro yéetel Yalhuitz, ichil le je'elo' yaan u ki'ki' kuxtal ti le chan kaajalo' te péetlu'uma'.

Le máako'ob loobinta'al —yéetel u yaantaji' ti' Gobierno Plurinacional de la Nación Q'anjob'al, Chuj, Akateko, Popti' yéetel Mestiza, beyxan ti' Asociación Interamericana para la Defensa del Ambiente (AIDA) yéetel u Plataforma Internacional Contra la Impunidad— tu meentajo'ob junp'éeel tak pool [tu k'iinil 4 tu winalil agosto tu ja'abil2018](#). Le takpoolo' tu mentaj tumen le BID invest ma'tu chíimpooltik u noj p'iisil ti' máasewal kaajo'ob, u kalanil yóok'oolkaab, uti'al a'alik ba'ax táan u meentik yéetel u junp'éeel toj meyajil ti' ko'olelo'ob yéetel xiibo'ob.

Le takpool tu ts'aatik ti' Mecanismo Independiente de Consulta e Investigación (MICI) tu Banco Interamericano de Desarrollo (BID), beytúuno', leti' tu [jaajkunaj le tak poolo'](#) beta'ab tu yo'olal uk'aasil le noj meyaj' Pojom II yéetel San Andrés, máak ku k'aamik u tak'iin ti' le múuch'taambala'. Tak walkilake', le máako'obo' táan u pa'atik u ts'o'okol t'aan k'áabet u meentik tumen MICI, beyxan táan u pa'atik u tsool xikin beta'an tu yo'olal Observancia al Directorio del grupo BID

U nu'ukulilo'ob uti'al u beta'al no'ojan ba'alo'ob (mecanismos judiciales)

U nu'ukulil

U najil justicia ich a noj péet lu'umil (Cortes Nacionales)

U najil justicia ti' uláak a péet lu'umila' (justicia extraterritorial)

Corte Interamericana ti' Páajtalilo'ob Wíiniko'ob

Ba'axi?

U k'áabetkunaj ti' le jala'achilo'obo' ku meentik u yutskinaj, uti'al le je'elo' k'áabet u ch'a'ik jejeláas nu'ukulo'ob uti'al u beta'al no'ojan ba'alo'ob leken junp'éel noj kúuchil meyaj táan u meentik k'ak'aas ba'alo'ob.

Leken junp'éel noj kúuchil meyaj ti' uláak u péet lu'umil táan u meentik junp'éel u k'aasil ta lu'umil wata kaajal, je u béeytal u meentik justicia ta péet lu'umila, chéen ba'axe' wa u jala'achilo'ob tu péet lu'umil u noj kúuchil meyaj yaan junp'éel leey tu'ux ku ts'íibta'an wa je u béeytale'.

Le Corte Interamericanae' junp'éel u najil justicia tu'ux ku kanantik u páajtalilo'ob máako'ob, yaan uláak ka'ap'éel bey le je'ela', Corte Europea ti' Páajtalilo'ob Wíiniko'ob yéetel Corte Africana ti' Páajtalilo'ob wíiniko'ob yéetel kaajalo'ob. Le je'elo'oba' junp'éel noj móolayil uti'al xookik yéetel beetik uts bey u ya'alik ichil Convención Americana.

Le Corte Interamericanae' k'áabet u meentik jejeláas meyajó'ob uti'al u ts'o'okol jump'éel ba'ate'il, uti'al le je'elo', leti je u béeytal u ts'áaik junp'éel tsool xikin, wa ku kanantik yéetel cha'antik wa táan u yu'ubik u tsool xikin; beyxan je u béeytal u meentik noj k'áatchi'ob; yéetel xaan je u béeytal u ts'áaik u ts'íibil uti'al kanantik máako'ob wa uláak ba'alo'ob

Guatemala: U tak pool beta'ab tumen u máako'ob ku loobintik tu yo'olal u meyajil minería ich Hudbay Minerals

U nu'ukulil ku ch'a'ik: *Justicia extraterritorial*

Tu k'iinil 28 tu winalil marzo tu ja'abil 2021, junmúuch' ko'olel ku ts'áaik junp'éel takpool ti' Corte Suprema tu péetlu'umil Ontario, Canada, beta'ab tumen u k'aasil u noj kúuchil meyaj Hudbay Minerals yéetel u láaktsil HMI Nickel Inc. Le ko'olelo'ob tu tsikbaltaj bey le noj kúuchil meyaj ma tu ya'alik mix ba'al leken u aj meyajilo'ob loobintik ti' ko'olelo'ob. le loobila' beta'ab tu ja'abil 2007 leken tu jóok'sik yéetel muuk', tu jóok'sik máako'ob tu tu yotocho'ob tu kaajalo'ob, maaya q'eqchi' u kaajal tu kula'an ti' El Estor. Le u noj meyaj minero, tu'ux ku ch'a'ik nikel tumen u noj kúuchil meyaj (proyecto Fénix) táan u máan ti El Estor, tu'ux yaan máako'ob táan u líik'sik u t'aan tumen u talamilo'ob ku taasik tu paach le je'ela'. Hudbay Minerals táan u ya'alik ka yaan u kalantik ti' le takpool tu yo'olal loobintalo'obo'.

Beyxan tu meentaj uláak junp'éel tak pool tu ja'abil 2010 tumen juntúul chan ko'olel máax kimen u yíicham, le xíibo' juntúul noj líder tu kaajal Q'eqchi', Ich Chamán. Ti' leti, tu kíimsaji' yéetel junp'éel ts'oon tu ja'abil 2009 leken tu meentaj junp'éel noj ba'ate'il tu yo'olal le Minan Fénixe'.

DEMANDA VS HUDBAY DICIEMBRE 2011

Tu winalil diciembre tu ja'abil 2011, tu meentaj uláak junp'éel takpool tu péet lu'umil Canadá tu yo'olal Hudbay Minerals. Le je'elo' beta'ab tumen juntúul máak ku kuxtal ti' le ba'ate'il leken ku líik's u t'aan yéetel u k'aab tumen u k'aasil Proyecto Fénix. Chéen ba'ale' leti' ma' tu páajtal u máan tumen junp'éel jaats' yéetel ts'oon, le je'elo' tu meentaj jach naats' mix junp'éel took. Leti' táan u ya'alik le máako' máax ku jaats'ik ti' leti', ku meyaj bey jefe ti' seguridad ichil le noj meyaje' Proyecto Fénix ti' Hudbay.

Ecuador: Kaajalo'ob taan u kalantikubáa'ob tumen u jóok'saji' petroleo

U nu'ukulil ku ch'a'ik: Cortes nacionales

Tu ja'abil 2003 beta'ab junp'éel [u múuch'tak pool](#) tu péet lu'umil Ecuador tumen u k'aasil Texaco (máax ku ch'a'ik tu yo'olal Chevron tu ja'abil 2001), le je'elo' beta'ab tumen u loobinta'al ti yóok'olkaab tu lu'umil táan u meyaj Texaco, tu'ux táan u jóok'sik petróleo. Le aj tak poolilo'ob tu tsikbaltaj bey le loobintaj táan u taas'ob uláak k'aasil'ob, táan u nojochkunsaj le máako'ob ku yaanti'ob u k'oja'anil Cáncer yéetel le xy'o'omo' ku lúuk'sik u chanpaalalo'ob, beyxan táan u loobintik u miatsil ti' máasewal máako'ob tu kuxtal naats' ti' le xoot' lu'umila'.

Tu xímbalil judiciales ichil u lu'umilo'ob tu loobintaj, tu káajak tu winalil agosto tu ja'abil 2004. Leken tu káajal u ja'abil 2008, juntúul máak jach u yo'ojel bukaj u loobintaj tu meentik tu yo'olal leken ku jóok'sik petróleo tu ya'ala' 27 mil millones ti' dólares u tojol uti'al u yutskinaj u k'aasil tu meentaj Chevron.

Tu k'iinil 14 tu winalil febrero tu ja'abil 2011, juntúul aj ch'och'beej wa juez tu péet lu'umil Ecuador tu ts'áaj u ts'o'okol t'aan tu'ux ku ya'alaj ti' Chevrone' leti' yaan u bo'otik 8 mil 600 millones ti' dólares tu yo'olal u loobintaj ti' yóok'olkaab, le je'elo' túun uti'al u sáaskunsik u k'aasil. Beyxan tu ya'ala', wa Chevrone' k'áabet u k'áatik junp'éel noj si'ipil, wa ma' tu meentike' u p'aaxil yaan u nojochkúunsik ti' 18 millones ti' dólares. Chevron ma' u k'áatik u yu'ubik u ts'o'okol t'aan u juez, bíin ma' "legítimo" yéetel "ejecutable", beytúuno ma' tu k'aamik le ts'o'okol t'aano' yéetel tu ka'a betik uláak junp'éel tak pool uti'al ba'ate'il u ts'o'okol t'aanil u juez ti' Ecuador. Le ólale' tu k'iinil 3 tu winalil enero tu ja'abil 2012, tu meenta junp'éel múuch'meyaj yéetel óoxtúul juez ti' Corte Provincial de Justicia ti' Sucumbíos, leti'ob tu ka'a jeetsik u t'aanil tu'ux ku ka'a ya'alik ti' Chevron k'áabet u yu'ubik u t'aanil Juez. Beyxan tu winalil noviembre tu ja'abil 2013, U Corte Nacional ti' Justicia tu ka'aten tu jeetsik u t'aanil Juez, chéen ba'ale' tu ya'alaj xaan ma' u ka'amáal u ts'o'ol t'aan jueces, tumen mu páajtal u meentike'.

Chevron uláak juntenak, tu k'áatik ku xakaltik u ts'o'okol t'aan jueces, chéen ba'ale' beorae' ma' tu Corte Nacional de Justicia, le je'elo' tu k'áatik ti' Corte Constitucional del Ecuador. Leti' ku ts'áaj u ts'o'ol t'aan tu winalil junio tu ja'abil 2018 tu'ux ku ya'alik u mismo ba'ala' ti' u sistema ti' justicia ordinario ti' Ecuador.

Máako'ob ku kanantik u páajtalilo'ob wíiniko'ob

Ichil u kaxanil ti' máako'ob uti'al u meentik junp'éel noj tuukul ba'al uti'al incidencia, k'aabetkunsaj tu yilik bukaj ba'alo'ob je u béeytaal u yúuchij ti' le máako'ob ku kanantik u páajtalilo'ob wíiniko'ob, leken ku meentik u jejeláas meyajilo'ob. Le je'elo' tumen u meyajil táan u pooch'il ti' le ts'uulo'ob yéetel ayik'alo'ob, beytúuno' k'áabetkunaj u tuklik bukaj u loobinta'al wa u talamilo'ob je u béeytal u yúuchuj ti' le aj kanano'ob, le je'elo' uti'al u k'aaxtik xaan bix u modo ti' chichankúunsaj.

Ichil u ju'un ti' internete' [Seguridad para Defender](#), yaan jejeláas áanalte'ob tu'ux ku ya'alik ba'ax ba'alo'ob je u béeytaal u beetik uti'al chichankúunsik u talamilo'ob ku yaan ti' u meyajil ti' juntúul aj kanan. Beyxan yaan junp'éel ts'íib tu'ux ku ya'alik tuláakal u múuch'taambalo'ob ku ye'esajik ix u kanantik ti' u loobinta'al yéetel u p'oochil ku meentik ti'ob tumen u meyajil beey aj kanano'ob. beyxan táan u laak'intiko'ob ti'ob wa yaan junp'éel talamil.

Beyxan je u béeyta'al a xokik u u ju'umil ti' [Centro ti' Información tu yo'olal noj kúuchil meyaj yéetel u páajtalilo'ob máako'ob](#) tu'ux yaan a kaxtik jejeláas tukulo'ob, ts'íbo'ob yéetel uláak ba'alo'ob uti'al u kanantik máako'ob ku kanantik xaan u páajtalilo'ob wíiniko'ob. Ichil u ba'alo'ob ku yaan ti', yaan junp'éel [noj ts'íbil](#) tu'ux ku ya'alik ba'ax u jaats'ilo'ob ku yúuchuj ti' aj kanano'ob u páajtalilo'ob máako'ob leken ku meyaj u loobintaj tu meentaj u noj kúuchil meyaj. Beyxan yaan k'áatchi'ob ti' jejeláas máako'ob ku meyaj ich jejeláas molayilo'ob.

Tratado vinculante

Táan u máan u meyajil ti' Tratado Vinculante uti'al u nu'upik u meyajil tu noj kúuchil meyaj yéetel u páajtalilo'ob máako'ob, kex ma' seba'anil u máani'. Tu ja'abil 2018, u múuch'taambal ti' meyaj Intergubernamental wa Grupo de Trabajo Intergubernamental tu ts'íibtaj "Borrador Cero" tu yo'olal Tratado Vinculante, ts'o'okole' tu ja'abil 2019 tu meentaj uláak junp'éel ts'íibil, u k'aaba'e' [borrador revisado](#). Tu ja'abil 2020 tu meentaj u ka'apéelil borrador revisado, chéen ba'axe' tak walikilake' (mayo ti' 2021), táan u máan u tsikbal uti'al jaajkúnsaj le je'elo'.

Yaan jejeláas talamilo'ob ichil le jala'achilo'ob yéetel uláak máako'ob jach ayik'alo'ob uti'al jaajkúnsaj le je'elo' tumen k'áat u nu'upik jejeláas ba'alo'ob ichil u meyajil tu noj kúuchil meyaj o'ob yéetel u páajtalilo'ob máako'ob. Ba'ale', le meyajja' táan u meentike' uti'al je u beeyta'al u yaanti' junp'éel ts'íib tu'ux ku ya'alik u k'áabtkúnsaj ku yaan ti' u noj kúuchil meyaj uti'al u chíimpooltik u páajtalilo'ob máako'ob je tu'uxake' ti' tóok'olkaab.

Leken u beta'ab le ts'íbila, tu jaajkúnsaj u yóoxp'éel u túuntil u ts'íbil Tratado vinculante, le je'ela' je u béeyta'al u xookik ti' u sitio web ti' CIEDH.

[Tu ju'unil ich internet ti' Centro de Información sobre Empresas y Derechos Humanos](#)

[Líneas Directrices de la OCDE para Empresas Multinacionales](#)

[How to use the UN Guiding Principles on Business and Human Rights in company research and advocacy](#), Corporate Justice

PBI and Simmons&Simmons Toolkit, [Business and Human Rights](#) (Grievance Mechanisms), HR Policy Statements

[Empresas y Violaciones a los Derechos Humanos: una guía sobre mecanismos de denuncia para víctimas](#) ONGs, FIDH (ich inglés t'aan)

[Guía práctica sobre derechos humanos y empresas](#), CEGESTI

[Guías ti' páajtalilo'ob máako'ob ti'](#) Centro tu páajtalilo'ob Miguel Agustín Pro Juárez (Centro Prodh)

P'ÍISIBIL
U YÓOLAL
NOJ KÚUCHIL
MEYAJ'O'OB
YÉETEL U
PÁAJTALILO'OB
WIINIKO'OB

U NOJ T'AA NIL
NACIONES UNIDAS
TU YÓOLAL U
PÁAJTALILO'OB
MÁASEWAL KAAJO'OB

TRATADO VINCULANTE
PÁAJTALILO'OB
WIINIKO'OB

Noj áalmaj'
aano'ob tu
yóolal u
páajtalilo'ob
ti' aj
meyajilo'ob

U múch'meyaj
169
ti' máasewal
yéetel tribal
máako'ob,
1989
OIT